

LUND UNIVERSITY

Djuren i nordisk förkristen ritual och myt

Jennbert, Kristina

Published in:

Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual

2002

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jennbert, K. (2002). Djuren i nordisk förkristen ritual och myt. I K. Jennbert, A. Andrén, & C. Raudvere (Red.), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual* Nordic Academic Press.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

VÄGAR TILL MIDGÅRD

PLATS OCH PRAXIS

— studier av nordisk förkristen ritual

redaktörer

Kristina Jennbert Anders Andrén Catharina Raudvere

VÄGAR TILL MIDGÅRD 2

Plats och praxis

Studier av nordisk förkristen ritual

Redaktörer

*Kristina Jennbert, Anders Andrén
och Catharina Raudvere*

NORDIC ACADEMIC PRESS

Projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv" är finansierat av Riksbankens jubileumsfond. Lunds universitet, Malmö Kulturmiljö, Vetenskapsrådet och Vetenskapssocieteten i Lund bidrar också med ekonomiskt stöd.

Publiceringen av *Plats och praxis* är finansierad med medel från Riksbankens jubileumsfond.

Nordic Academic Press
Box 1206, 221 05 Lund
Tel: 046-33 34 50
Fax: 046-18 96 85
E-post: info@pophist.se

© Nordic Academic Press och författarna 2002
Tryck: AiT Falun AB, 2002
Omslagsbild: Blot Swen gör et högtideligt offer
av Elias Martin, Upsala Universitetsbibliotek
Omslag och sättning: Lotta Hansson
ISSN 1650-5905
ISBN 91-89116-24-0

Innehåll

Förord 9

TEXT OCH RITUAL

Margaret Clunies Ross

Närvaron och frånvaron av ritual i norröna medeltida texter 13

Catharina Raudvere

Mellan liv och text

Ordets makt som litterärt motiv och rituell praktik i
norrön litteratur 31

Att göra och att säga. Ritualens två poler 32

”Det har ristats runor”. Viljans möjligheter och
kunskapens begränsningar 34

Från viska till rista 46

Rituell expertis eller social samvaro 52

Gränser. Ritualen och dess omland 56

Ritualer mellan text och handling 59

Britt-Mari Näsström

I livets skeden

Om passageriter i fornskandinavisk religion 69

Passageriter 69

Barnets införlivande i samhället 70

Initiationsriter 73

Bröllop 77

Gå under ”jordens smycke” 78

Riter vid begravningar 79

Offer i krissituationer 81

Offer vid passage- och krisriter: en sammanfattning 82

Gro Steinsland

Herskermaktens ritualer

Kan mytologien sette oss på spor av riter, gjenstander
og kult knyttet til herskerens intronisasjon? 87

Myten om herskergudens mytiske bryllup og intronisasjon 87

En fyrstelig initiasjon knyttet til hall,
høysete og verdighetstegn? 89

Rituelle haugbrudd	94
Litt mer om den rituelle dødsrikeferden	96
Initiasjon over ni døgn?	97

RITUAL I LÅNGTIDSPERSPEKTIV

Kristina Jennbert

Djuren i nordisk førkristen ritual och myt	105
Djuren i arkeologiska kontexter	109
Mångfald och variation av rituell praxis	113
Varför djur?	116
Djuren i rituell praxis och i Snorres <i>Edda</i>	120
Førkristen rituell praxis	124

Michael Müller-Wille

Offerplatser på kontinenten

Några exempel från førkristen tid	135
Offerkällor och offerbrunnar sedan yngre stenåldern	136
Metalldeponeringar från bronsåldern	140
Träfigurer och vapendepositioner från førromersk järnålder	146
Tre exempel på offerplatser från romersk järnålder och folkvandringstid	150
Helgedomar	157
Avslutning	161

Elisabeth Rudebeck

Vägen som rituell arena	167
Inledning och vägledning	167
Skandinaviska kommunikationer nu och då	171
Vägar ur ett antropologiskt perspektiv	172
Vägar i Medelhavsområdet ur ett arkeologiskt och historiskt perspektiv	174
Vägar och gudar i grekisk och romersk mytologi	179
Vägar i Nordvästeuropa under bronsålder och äldre järnålder	180
Vägar, gravar och boplatser i Sydskandinavien	183
Summering	189

RITUELLA PLATSER

Jørgen Ilkjær

Den bevidste ødelæggelse i krigsbytteofringerne	203
Den hellige sø?	204
Tilbage til krigsbytteofringerne	207
Tolkningen	208
Afslutning	211

Lars Jørgensen

Kongsgård – kultsted – marked

Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion	215
Tissøkomplekset	218
Værkstederne og markedspladsen	240
Kongsgård – kultsted – marked?	243

Terje Gansum

Fra jord til handling	249
Innledning	249
Døderitualer	251
Hauger, graver, gravhauger, gravkonstruksjoner og kenotafer	253
Haugundersøkelse anno 1999	256
Konklusjon, Holagropa	270
Oseberghaugen en utgravning fra 1904	271

Lars Ersgård

Västannortjärn

En rituell plats från högmedeltid	287
Inledning	287
Fynden	288
Fynden i sin kontext	291
Det rituella handlandet vid Västannortjärn	293

Anders Andrén

Platsernas betydelse

Norrön ritual och kultplatskontinuitet	299
Kort forskningshistorik	300
Den medeltida kyrkobyggnaden och dess funktioner	305
Från kristna till norröna riter	307

De norröna riternas rumsliga förankring	312
Specialister, makter och religioner	318
Till frågan om kultplatskontinuitet	320
Norröna riter från kristna perspektiv	330
Efterskrift	332
Författarpresentation	343

Förord

Artiklarna i denna antologi är resultatet av ett symposium som projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv" anordnade den 19–21 oktober 2000 i Lund, för inbjudna gäster och projektets medlemmar. Projektet, som har pågått sedan januari 2000 med anslag från Riksbankens jubileumsfond, är mångvetenskapligt och samlar inom sig fjorton arkeologer, medeltidsarkeologer och religionshistoriker. Spännvidden i projektgruppens sammansättning har lett till intensiva och stundtals hetsiga diskussioner kring frågor hur det är möjligt att studera religion som var levande för mycket länge sedan.

Tidigare har de isländska sagorna och mytologiska texterna ofta varit den viktigaste ingången för att studera nordisk hedendom, medan de arkeologiska fynden mest har tjänat som bekräftande illustrationer. Syftet med konferensen och denna samlingsvolym har därför varit att vidga perspektiven på den förkristna religionen i Norden. Det gäller dels att betrakta hedendomen i mer rituella perspektiv, dels att integrera de materiella spåren i analyser av ritualer.

Under symposiet diskuterades hur ritual definieras, vad det innebär att klassificera vissa handlingar som ritualer, hur ritualer under förkristen tid rent faktiskt har gestaltat sig och vilka relationer som har funnits mellan riterna och mytologin. För att spegla dessa diskussioner på mötet är inläggen samlade i tre avsnitt, rörande textstudier av ritualer, studier av ritualer i långtidsperspektiv och rituella platser. Som framgår av bidragen innebär de rituella perspektiven att begreppet nordisk hedendom splittras upp och att det inte entydigt kan definieras eller begränsas till vikingatiden. Den förkristna rituella praktiken var mångsidig och variationsrik, och riter ägde rum på vitt skilda platser i landskapet. Vissa riter var kortvariga medan andra hade mycket långa, kanske flertusenåriga, anor. De

gamla begreppen hedniskt, förkristet och nordiskt är därför inte självklara att använda.

Artikelsamlingen utgör den andra samlingsvolymen i projektets skriftserie. Vår förhoppning är att publikationen *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual* visar något av komplexiteten och mångsidigheten i den nordiska hedendomen, och att det finns olika material från skilda tider för studier av nordisk förkristen ritual och religion.

Lund i september 2001

Kristina Jennbert, Anders Andréén och Catharina Raudvere

RITUAL I LÅNGTIDSPERSPEKTIV

Djuren i nordisk förkristen ritual och myt

Kristina Jennbert

Djuren är fascinerande och fantasieggande att studera, antingen man står framför någon av de berömda paleolitiska grottmålningarna i exempelvis Lascauxgrottan i västfranska Dordogne eller om man betraktar vikingatida föremål med bilder av djur och fantasidjur. I Lascauxgrottan träder djuren fram ur berget, de är i själva berget och besökaren blir nästan en del av det. På de vikingatida föremålen gäcker djuren och fantasidjuren betraktaren, de griper, infiltrerar och grimaserar. Djuren lämnar inte betraktaren orörd; djuren angår oss.

Den klassiska dikotomin mellan kultur och natur är inte självklart enkel att förstå och gränserna mellan kultur och natur är på många sätt både mångtydiga och otydliga. Det är emellertid påtagligt, att även om människornas syn på djuren har ändrats under tidens gång så har djuren alltid ingått som en viktig del i människors dagliga liv och i deras förståelse av omvärlden. De moderna tolkningarna av relationerna mellan människor och djur har pendlat mellan det funktionella och det symboliska, trots att det inte alltid går att skilja mellan ekonomiska och rituella sfärer. Djuren är på olika sätt betydelsefulla för människor. De har både praktisk nytta och metaforisk mening.

Relationer mellan människor och djur är problematiska att studera, vare sig det gäller att förstå dagens djurdebatt eller förhållandena under förkristna epoker på avsevärt avstånd från vår egen tid. Djuren ingick i de nordiska förkristna ritualerna och i den nordiska mytologin. Såväl de förhistoriska materiella spåren av djur som bilderna av djur och fantasidjur har, liksom de senare nedskrivna isländska texterna, betydelse för våra tolkningar av nordisk förkristen ritual. Arkeologins djurben och djurbilder, liksom litteraturens

dikter och berättelser ger därför perspektiv på nordisk förkristen ritual och myt.

I talspråkliga kulturer är diktning och berättande en viktig och ärofylld kunskap. Myter och berättelser som traderats sedan lång tid tillbaka i det förkristna Norden finns nedskrivna i den västnordiska litteraturen. De flesta texterna skrevs ned av lärda personer med en mer eller mindre kristet färgad livssyn under 1200-talet och därefter. Texternas historiska innehåll och litterära karaktär är omtvistat, likaså hur pass mycket de är förankrade i en förkristen verklighet (Clunies Ross 1996:103ff.). I detta sammanhang använder jag Snorres *Edda* främst för att spegla förekomsten av olika djur och för att relatera dessa till de arkeologiskt funna djuren.

Dikter och berättelser i den västnordiska litteraturen är nämligen fyllda av djur. Djuren i den nordiska mytologin är betydelsefulla för människorna och gudarna men också för många andra väsen. I exempelvis Snorres *Edda* finns drygt åttio namngivna djur. Det handlar huvudsakligen om hästar, men också om nötkreatur, svin, getter, hjortar, vargar, fåglar och ormar samt om enstaka djur som hunden Garm, ekorren Ratatosk och draken Fafne. I Gylfaginning agerar djur i berättelsens olika delar. I Skáldskaparmál är Snorres namngivna djur främst koncentrerade till verser som handlar om just djur (fig. 1). I dessa verser hänvisar han till Torgrimstulan och Allsvinnsmål. Det är här som de flesta hästarna räknas upp med namn, liksom djuren av de andra arterna (Johansson och Malm 1997:192–197). I den avslutande delen av Snorres *Edda*, i Háttatal, nämns endast två mytiska djur vid namn, hästen Gylle och vargen Gere. Inte bara namngivna djur utan också en rad andra mer synonyma djur får plats i berättelserna. Utan att i detta sammanhang närmare gå in på vad de olika djurarterna faktiskt gör eller vilka roller de har i berättelserna, så agerar husdjur, vilda djur och fantasi-djur från naturens olika element till människornas och gudarnas fröjd och fromma.

Dagr reið Drösl
 en Dvalinn Móðni,
 Höð Hjálmpér
 en Haki Fákí;
 reið bani Belja
 Blóðughófa
 en Skævaði
 skati Haddingja.

Dag red Drasil och Dvalin Modne,
 Hjälmtte Höder och Hake Fak.
 Beles bane [Frej] red Blodighov
 och haddingarnas furste Skävad.

Vésteinn Vali
 en Vifill Stúfi,
 Meinþjófr Mói
 en Morginn Vakri,
 Áli Hrafni,
 til íss riðu
 en annarr austr
 und Aðilsí,
 grár hvarfaði
 geiri undaðr.

Vestein red Val och Vifin Stuv,
 Meintjuv Mo och Morgin Vaker,
 Ale Hrafn, till isen red de, men en
 annan red österut under Adils, den
 vandrade grå, sårad av spjut.

Björn reið Blakki
 en Bjárr Kerti,
 Atli Glaumi
 en Aðils Slungni,
 Högni Hölkvi
 en Haraldr Fölkvi,
 Gunnarr Gota
 en Grana Sigurðr.

Björn red Black och Bjar Kört,
 Atle Glaum och Adils Slungner,
 Högne Hölkve och Harald Fölkve,
 Gunnar Gote och Sigurd Grane.

Arvak och Allsvinn drar solen som skrevs förut. Rimfaxe eller Fjörsvartne drar natten. Skinfaxe eller Glad följer dagen.

Fig. 1. Verser ur Allsvinnsmål i Skáldskaparmál (Snorres *Edda* i översättning av Karl G. Johanson och Mats Malm 1997:194–195).

Förkristna samhällen har främst studerats med hjälp av arkeologi, kulturgeografi och ortnamnsforskning. Den förkristna historiska situationen är egentligen lika omtvistad som den norröna litteraturens innehåll och den förkristna religionens karaktär, som här skall fokuseras. Det finns många frågor som är problematiska när det gäller den förkristna religionens kännetecken och varaktighet, och det är

inte självklart vilka analytiska begrepp som är användbara. Till och med benämningar på föreställningsvärldar bortom kristnandet är fyllda med värdesättande omdömen och är därför problematiska att använda. Begreppet nordisk hedendom är egentligen nedvärderande och myntat av de kristna om de människor, som inte var kristna. Begrepp som exempelvis nordisk hedendom eller förkristen nordisk religion är konstruerade av betraktare och uttolkare av det gamla och de är fyllda med värderande innehåll. Vi nödgas likväl använda dem trots att de riskerar att låsa fast våra tankebanor.

Eftersom nordisk förkristen religion är svårdefinierad är det också problematiskt att avgränsa den till en begränsad tidsperiod. Nordisk hedendom har främst definierats utifrån de västnordiska texterna och då vanligtvis hänförs till vikingatiden (t.ex. Steinsland och Meulengracht Sørensen 1998). Utifrån det arkeologiska materialet har man föreslagit att den nordiska hedendomen bör föras tillbaka till 500-talet d.v.s. folkvandringstiden (t.ex. Fabech 1991; Hedeager 1997). Det finns all anledning att fortsätta diskussionen om kännetecken och varaktighet av förkristen ritual och myt, inte minst med tanke på den stora mångsidigheten av förkristen rituell praxis som träder fram i de arkeologiska källorna och att de olika rituella handlingarna verkar ha olika tidsdjup.

Det går inte att beskriva nordisk förkristen religion utifrån någon teologisk trosbekännelse. Istället måste vi dechiffra de kulturella koder och de rituella handlingar som genomsyrade det förkristna samhällets struktur och karaktär. Arkeologins materiella kultur är därför ett viktigt källmaterial för att utforska förkristna ritualer. Jag vill med denna artikel utifrån djurens närvaro i rituell praxis visa på möjligheterna att arkeologiskt studera nordisk förkristen ritual med ett långtidsperspektiv. Efter en översiktlig presentation och analys av djurens praktiska och symboliska betydelse under den förhistoriska tiden följer en jämförelse mellan de djur som finns i de arkeologiska källorna och de djur som namngivs i Snorres *Edda*. Möjligen berättar de arkeologiska kontexterna och föremålen faktiskt en rituell historia, som inte framtonar i de skriftliga källorna och i den nordiska mytologin.

Djuren i arkeologiska kontexter

Den översiktliga framställningen av djur och avbildningar av djur och fantasidjur syftar till att skildra de många förkristna sammanhang där djur faktiskt förekommer. Det vimlar nämligen av djur i de arkeologiska källorna och djuren finns i de mest skiftande arkeologiska sammanhang.¹ Följande summariska redovisning avser främst att fånga tendenserna i bruket av djur från bronsåldern och järnåldern utan att för den skull pretendera på att beskriva strikta kronologiska eller regionala mönster.

Gårdsdjur

Gårdarnas husdjur har alltsedan den yngre stenåldern bestått av nötkreatur, får/get, tamsvin och hund. Tamhäst finns dokumenterat från den äldre bronsåldern, möjligen har tamhäst funnits ännu tidigare. I början av järnåldern utökades gårdsdjuren med höns, gäss och så småningom med katt. Från gårdsmiljöer har osteologer också funnit fågel, fisk, orm, hjort, björn, varg och ekorre. Husdjuren på gårdarna användes till arbete och var sannolikt attraktiva att äga. Gårdsdjuren gick till slakt och de blev därmed till mat och redskap. Men de användes också symboliskt. När man byggde hus kunde delar av oftast häst och hund läggas i stolphål och väggrännor. Djurben deponerades också i brunnar och på avskrädeshögar, på sådana sätt att det inte kan röra sig om vanliga sopor (t.ex. Ullén 1996). Gårdsdjuren var praktiskt betydelsefulla och de tjänade såväl ekonomiska som symboliska intressen.

Djur i gravar

Djur lades i gravar under hela den förkristna perioden och det var särskilt vanligt att man lade ner kroppsdelar eller hela djur i gravar under den yngre järnåldern. Att människor blev svepta i kohudar i äldre bronsålderns ekkistegravar vittnar om en vardagsnära och symbolisk relation mellan människor och husdjur. Mindre kötrika kroppsdelar av vilda djur och husdjur lades i gravar under de äldre förhistoriska perioderna, d.v.s under den yngre stenåldern, bronsåldern och den äldre järnåldern. Först under yngre romersk järnålder följde större kroppsdelar eller hela husdjur med i gravarna.

Häst, får/get, nötkreatur, svin, hund, katt, björn, höns och rovfågel är sådana djur som finns i gravarna från sen förkristen tid, d.v.s. den yngre järnåldern.

Djurgravar

Speciella djurgravar anlades för hund, häst, björn och möjligen nötkreatur under den förkristna tiden.² Djuren kunde gravläggas på samma sätt som människor. Skrivna berättelser om björnceremonier från det samiska området ger flera tolkningsmöjligheter att förstå relationerna mellan människa och björn. Fenomenet att begrava djur precis som människor är inte exklusivt nordiskt, utan det finns också i det kontinentala Europa under samma tidsperioder. Paralleller finns även i olika delar av världen där också andra djurarter begravts under helt andra kulturella förhållanden.

Djur på speciella platser

Djur liksom människor offerades vid kulthandlingar.³ Vi vet att sådana rituella handlingar ägde rum både inomhus och utomhus, både nära och långt borta från bebyggelsen. Kropparna blev antingen kremerade eller deponerade utan större förändringar; det handlar både om fragmenterade och mer fullständiga kroppar.

I bronsålderns offerfynd, hägnadssystem och skärvstenshögar finns det fyndomständigheter som pekar på att människor, nötkreatur, svin, får/get och häst deponerats på ett likartat sätt och på platser, som inte associerar till ordinära gravar. Människoben och djurben finns tillsammans på mindre ytor i den äldre järnålderns offerplatser i anslutning till vatten eller våtmarker. I det välkända öländska Skedemosse finns en tydlig dominans av arkeologiska föremål från romersk järnålder. Ben av djur och människa från äldre järnåldersperioder finns också på platsen. Häst dominerar, men det finns också ben av får/get, nötkreatur, svin och hund. Katt, höna, fisk, rovfågel och rådjur har påträffats i mindre antal. Vid andra omfattande krigsbytesofferfynd i Sydsandinavien från romersk järnålder återfinns däremot inte så många ben från djurarter eller människor. Ben av häst karakteriserar dessa platser, men det finns också fynd av nötkreatur.

Från förkristen tid finns flera exempel på att djurben förekommer vid kultbyggnader intill större gårdar. Ett exempel utgör fyn-

den på gårdsplanen utanför det vikingatida kulthuset i Borg i Östergötland. Här har hittats ben av häst, hund, svin, nötkreatur, får/get och katt. Men också vilda djur finns på gårdsplanen nämligen kronhjort, gås, räv, bäver, grävling och lax. Flera av benen från husdjuren har spår efter våldsamma hugg och det finns en ovanligt stor andel kranier och rörben. Flertalet ben av suggor finns i anslutning till en grop med amulettringar, medan ben av galtar fanns i närheten av ett par ugnar. Samband mellan biologiskt kön och djur antyder att ritualer förekommit med medvetna avsikter avseende manligt och kvinnligt också i hanteringen av djurbenen (Nielsen 1996).

En helt annan karaktär har den förkristna kultplatsen under Frösö kyrka i Jämtland. Den vikingatida kultplatsen ligger på ett krön med utsikt över Storsjön. I direkt anslutning till kyrkan finns ett yngre järnåldersgravfält. Under koret i kyrkan hittades en björkstubbe omgiven av djurben. Björn, svin, älg, får/get, nötkreatur, kronhjort, ekorre, häst, kaja, tjäder, sik, lax/laxöring, gädda, möjligen hund och tamhöns samt fladdermus identifierades bland det ca 5 kg tunga obrända benmaterialet. Stora delar av ett björnskelett var nedlagt, medan skulldelar och rörben mest kommer från svin, får/get och nötkreatur (Iregren 1989).

Djur på hällar och stenar

Djur är ofta avbildade på hällar eller stenar. Nötkreatur, svin, häst, orm, fisk och fågel finns avbildade på bronsålderns hällristningar. Att rista djur i sten är också ett fenomen som hör gravar till och som dateras till den äldre bronsåldern. Exempel på detta är avbildningar av häst och hjort i Sagaholmsgraven utanför Jönköping (Wihlborg 1978) samt hästar eller möjligen en val eller stor fisk, ett svin och en hjort samt de fågelliknande figurerna på hällarna i Kiviksgraven i sydöstra Skåne (Moberg 1973; Randsborg 1993:197ff.). Bland djuren på yngre järnålderns bildstenar är hästen den vanligast förekommande. Men även fågel, hund, nötkreatur, älg eller hjort, delfinliknande djur, fisk, orm och drakorm är avbildade (Lindqvist 1941:89). Bland runstensdjuren fantasidjur dominerar drakormar arrangerade i konstfulla slingor, ibland runt ett stort fyrfota djur (Johansen 1997; Andrén 2000).

Djur på föremål

Djur och fantasidjur är också avbildade på föremål av lergods eller metall, oftast tillverkade av mycket duktiga hantverkare. Konstnärligt och skickligt framställda praktföremål med gestaltningar av djur finns både från bronsåldern och järnåldern. Den klassiska nord-själländska Trundholmsvagnen med solskiva och häst; eller de små häst- och ormhuvudena på greppen på äldre bronsålderns rakknivar knyter an till ikonografin från yngre bronsålderns rakknivar och hällristningar. Häst, orm och fisk finns också avbildade på andra brons- och guldföremål från bronsåldern (Kaul 1998).

Ormar eller drakormar är ett återkommande motiv på t.ex. ormhuvudringar i rika gravar från den yngre romerska järnåldern. Ormar finns också avbildade i andra ikonografiska bildvärldar exempelvis tillsammans med vildsvin och fågel på betydligt yngre vendeltida hjälmar.

Föremål av såväl kvinnlig som manlig karaktär från den yngre järnåldern har flödigt utsmyckats med djur och fantasidjur. Ormar, fåglar, vildsvin och fyrfota djur är konstfullt präglade på guldbrakteatrar vilka associerar till andra praktfulla föremål av ädelmetall från den yngre järnåldern. Den nordiska djuornamentiken med komplicerade motiv av olika djur förändrades under loppet av den yngre järnåldern. Stundtals är den helt oläslig för en som inte är insatt, stundtals uppenbart komisk för en nutida betraktare.

Bronsspännet från Skabersjö i södra Skåne illustrerar djuornamentikens figurspel. Den förgyllda framsidan visar en fågel och 14 fyrfota djur, alla sedda i profil och inramade av bandornament (fig. 2). Spännet dateras till tiden omkring 700 medan runinskriften på spännets baksida uppskattningsvis dateras till tiden omkring 1025 (Moltke 1976:291f.). Sophus Bugge förstår runorna som följer: "Min rigdom den øgede at få denne spænde, thi den er meget kostbar. Men jeg Assur har også givet gjengjæld for det gyldne smykke" (Bugge 1900:28). I förhållande till Bugges fria och poetiska tolkning av runorna ger Erik Moltkes läsning av dem en mer källkritiskt präglad och stramare översättning: "(R)ade tog 'fauka' af sit fæ (gods), men jeg Åse har lønnet NN..." (Moltke 1976:291). Det är okänt var någonstans spännet ursprungligen hittades. Spännet har uppenbarligen cirkulerat, kanske i politiska och aristokratiska kretsar under flera hundra år. Föremålet

var sannolikt mycket attraktivt just på grund av sin exklusivitet, antagligen såväl före som efter det att någon ristat runor på baksidan.

Fig. 2. Var finns djuren?⁴ Bronsspännet från Skabersjö, Skåne. Spännet är 13x6 cm stort. (Foto: Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum).

Mångfald och variation av rituell praxis

Man kan sålunda konstatera att djuren fanns på gårdar, vid begravingar, invid kulthus i direkt anslutning till stora gårdar, på kultplatser med anslutning till gårdsbebyggelse och på kultplatser långt borta i utmarkerna. Djuren var starkt inlemmade i människornas värld både praktiskt och rituellt. Djuren var aktörer för olika ändamål i de förkristna miljöerna.

Men djuren blir också viktiga markörer i studierna av en mångtydig förkristen verklighet. Även om djurbenen och djurbilderna enbart kan visa begränsade aspekter av förkristen religion har de haft betydelse för förkristen rituell praxis. Djuren finns i så gott som alla kända arkeologiska kontexter. Givetvis kan man inte utesluta att djur också förekommit i samband med andra ritualer och på sådana platser där bevaringsförhållanden inte tillåter närmare studier.

Benfynden tyder på att människor i vissa sammanhang gjort sig av med människokroppar och djurkroppar på ett likartat sätt. Döda människor och döda djur kan finnas på liknande platser och inte nödvändigtvis i det vi normalt kallar gravar. Man har gjort sig av med djurben och människoben på ett sätt som vi inte för närvaran-

de kan förklara. Gravbegreppet har visat sig mer mångtydigt än vad arkeologer vanligtvis antagit, vilket också existensen av speciella djurgravar antyder. Obrända och brända ben från människor och djur har också deponerats i exempelvis brunnar, slagghögar, eller i grävda gropar på gårdar eller vid inhägnader. Mycket tyder på att inte alla människor begravdes i regelrätta gravar under stora delar av den förkristna tiden. Trots att bålplatsen i den yngre järnålderns gravskick kan vara densamma som själva gravplatsen gjorde man en ursortering av benen. Benmängden i gravarna är avsevärt mindre än den borde vara både beträffande människor och djur om hela kroppar hade legat i gravarna (Petré 1984:204–206).

Djuren fanns i vardagsmiljöerna och var betydelsefulla för arbete och näring. Djuren förekom också vid begravningar, kult och föremålsdesign. Det är emellertid problematiskt att riktigt beskriva vad som ägt rum på de olika platserna. Det är inte alltid så att ord och begrepp räcker till för att tolka och kategorisera platserna och vad man gjorde där. Djursymboliken är komplicerad att tyda. Ett genomgående drag är dock att husdjuren under både bronsålder och järnålder hade stor betydelse i rituell praxis. De vilda djuren och fabeldjuren får mer aktiva roller först under den yngre järnåldern, då även återgivandet av djur får både exceptionella och expressiva uttryck. Vid det här laget är det problematiskt att påvisa regelrätta och standardiserade kompositioner av djur i olika sammanhang. Det kan bero på att vi har ett fragmentariskt källmaterial. Men, antagligen är förekomsten av djur förbundna med regionala kulturella sedvänjor vilka har varit lokalt färgade.

Förekomsten av djur under förkristen tid präglas därför av mångfald och variation. Det finns inga enhetliga mönster, inga entydiga förklaringar. Variationen av djur är stor, likaså behandlingen av djuren. Kanske är diversifieringen av djurens medverkan i förkristen rituell praxis signifikant? Mångfald och variation istället för regelverk?

Förkristen ritual?

Vad finns bakom de arkeologiska spåren? Vad är det egentligen vi ser i det arkeologiska materialet? Vilka ritualer kan påvisas arkeologiskt? Vad gjorde man? I ett nordiskt förkristet samhälle kan vi utgå

från att kulturella koder skapades i ett ideologiskt och socialt mycket annorlunda samhälle än vårt eget. Våra invanda kategoriseringar om hur världen kan tänkas ha hängt samman för människor för länge sedan måste därför ifrågasättas. En av arkeologins största utmaningar är ju att försöka skärskåda och förklara en förfluten tid som är mycket annorlunda än vår egen.

Analogier hjälper arkeologerna att tänka vidare och att försöka associera till möjliga förkristna scenarier. De arkeologiska bidragen till studier av nordisk förkristen religion innebär bl.a. möjligheter att lyfta fram rituellt praxis. Dessa utfördes uppenbarligen på olika ställen i landskapet. Vi känner ännu inte riktigt till karaktären av de olika rituella handlingarna, men kan sluta oss till att de involverade både enskilda individer och gemensamma kollektiv. Förutom att ritualer har varit världsbildsorienterande har de också fört samman människor och varit betydelsefulla för den sociala ordningen. Men, ritualerna har också varit aktiva i förändringarna av samhället (Bell 1992). Det har uppenbarligen funnits en rad olika rituella handlingar som haft olika innebörd och ägt rum på olika platser. Såväl livscykelanknutna som platsbundna frågor aktualiserar också djurens roll i rituellt praxis. Sammanställningen av idéer och grundläggande frågor illustrerar några möjligheter att konkretisera en rad fundamentala och möjliga samband i de arkeologiska källorna (fig. 3).

Ett sätt att närma sig dessa frågor när det gäller djurens roll i nordisk förkristen ritual och myt är att diskutera hur behandlingen av kroppar av djur och människor förändrats under den förkristna tiden. Skelettgravskick och brandgravskick har varierat över tid och mellan regioner. Utvalda kroppsdelar har haft betydelse i olika sammanhang. Exempelvis var kranier och rörben de vanligaste kroppsdelarna som deponerades på kultplatser, i gravar och som byggnadsoffer under både bronsåldern och järnåldern. Djuren har liksom annan materiell kultur gjorts tillgänglig genom att inte förstöras. Djurens fortsatta förkroppsligade existens bryts mot andra sedvänjor som inneburit destruktion, sönderdelning och att speciella kroppsdelar haft särskild innebörd.

När?	Speciella årstider Livets <i>rites des passage</i> : födelse, initiation, äktenskap, död
Var?	Under himmel, under tak Speciella platser: i huset, på boplatsten, i boplatsens närhet, långt borta Öppna eller slutna rum
Hur?	Bevarande – Förkroppsligande Destruktion: lerkrukor, föremål, ben Visuellt eller osynligt: i naturens olika element, av människor byggda
Vem?	Vi som bor här och nu, kvinnor, män, barn, olika åldrar Fränder Aristokratin Förfäderna
Varför?	Identitet Tillhörighet till landskap/natur Tillgång till kosmologiskt ursprung Hågkomst av de döda i genealogiska och mytiska berättelser Livsbiografiska gravar Legitimitet för makt och prestige Vanliga människors omvärldsförståelse De eviga frågorna om existensen och om det mänskliga Kultur – natur

Fig. 3. Men varför gjorde vem, vad, när och hur?

Varför djur?

Några entydiga svar på varför djur eller vissa speciella djur ingår i rituell praxis och varför ikonografiska fantasidjur förekommer på föremål som har rituell karaktär är naturligtvis omöjliga att ge. En förutsättning för djurens närvaro är att de tjänar människan både praktiskt och metaforiskt. Med ett numera klassiskt citat är djuren "goda att tänka med" som Claude Lévi-Strauss uttryckte det i sin analys av totemism (Lévi-Strauss 1969:159).

En central aspekt av djurens närvaro i rituell praxis kan handla om ett behov att förklara det kosmologiska ursprunget. Djuren får i detta avseende lika stor betydelse som andra levande personer, släktingar och förfäder. I antropologiska studier har det visat sig att

materiell kultur, inte enbart föremål utan också djurben och skelett (speciellt de långa rörbenen och kraniet men även tänder, päls, skinn, fjädrar) associerar till förfäderna och det som hände för länge sedan. Både fragmenterade djurkroppar och skickligt framställda djurbilder kan därför ha varit viktiga att äga för de ledande personerna eftersom föremålen gav status och legitimering för deras ledarskap (Helms 1998:165). Djuren involveras i människors uppfattningar om hur världen hänger ihop. I flera ursprungsmyster, främst bland jägarfolk, har människor och djur gemensamma anor, exempelvis kunde djur och människor gifta sig med varandra. Djuren var människors släktingar och det kunde finnas människa-djur-ärtlningar (Helms 1998:41). Sambanden mellan människa, gudar eller andra väsen och djur kan vara likartade också i den nordiska mytologin.

I flera icke germanska religioner förekom det samband mellan just nötkreatur och gudar, gudinnan Nerthus åkte i en vagn som var dragen av nötkreatur (Simek 1993:22). I den nordiska mytologin knyts det kosmologiska ursprunget till urkon Audhumbla. I Gylfaginning (strof 6, ur Snorres *Edda*, Johansson och Malm 1997:37) berättar Snorre om hur Audhumbla föder fram gudar:

Då frågar Ganglere: "Var bodde Ymer och vad levde han av?"

"Det som hände därnäst, när rimfrosten droppade, var att en ko som hette Audhumbla kom till ur den. Fyra floder av mjölk rann ur hennes spenar, och hon närde Ymer."

Då säger Ganglere: "Vad levde hon av?"

Hög säger: "Hon slickade rimstenarna, de var salta. Första dagen hon slickade stenarna kom mot kvällen en mans hår fram, andra dagen mannens huvud och tredje dagen var hela mannen framme. Han kallas Bure. Han var vacker att se, stor och kraftfull. Han fick en son som hette Bor. Han gifte sig med en kvinna som hette Bestla, dotter till jätten Bölton, och de fick tre söner. En hette Oden, den andre Vile, den tredje Ve. Och det är min tro att Oden och hans bröder härskar över himmel och jord. Enligt vår mening måste det vara hans namn. Så heter mannen som är den störste och ryktbaraste vi känner till, och du gör klokt i att låta honom heta så."

En annan betydelsefull fråga om djurens närvaro i rituell praxis är hur gränser mellan människa och djur uppfattades. Gränser mellan människa och djur och gränsöverskridande eller schamanistiska handlingar har speciellt diskuterats inom religionshistorisk forskning (t.ex. Eliade 1964) och inom forskning om samisk ritual och religion (t.ex. Schanche 1997). Djuren har också en viktig roll i den norröna litteraturen i samband med fylgjur, sejd, och hamnskiten. Djuren har betydelse i gränsöverskridande handlingar mellan det mänskliga och det djuriska, i exempelvis aspekter av den nordiske guden Odin (Sollí 1998). I *Ynglinga saga* berättas i kapitel 7 om Odins hamnskitte och hans förmåga att lösgöra sig själv för att färdas fritt i en djurskepnad:

Oden kunde byta skepnad. Kroppen låg då som sovande eller död, men själv var han fågel eller fyrfotad djur, fisk eller orm och for på en ögonblick till överlägsna länder, i egna eller andras ärenden (*Ynglinga saga* i *Nordiska kungasagor*, 1991:29)

Djurfylgjur sätts i samband med manliga karaktärsegenskaper. Bland de ledande männens fylgjur var de tama djuren representerade av oxe, bock och galt. Från den vilda naturen hämtades fylgjur från räv, varg, hjort, björn, isbjörn, svan, örn, falk, leopard, lejon och orm. Fantasi väsen som jättar, drakar och fabelfåglar var också fylgjur som kunde karakterisera män i ledande positioner. De mer anonyma männens djurfylgjur var representerade av nötkreatur, vargar, fåglar, hökar och svin (Mundal 1974:30–31).

Gränserna mellan människa och djur är inte något som egentligen har diskuterats inom arkeologin, i alla fall inte med anknytning till studier av arkeologisk materiell kultur. Vid närmare granskning av kontextualiteten mellan människor och djur i förkristen tid framstår nämligen gränserna mellan människa och djur inte alltid som entydiga. I vissa situationer, inte minst i samband med död och begravning, sammanför de rituella handlingarna människa och djur. Människokroppar och djurkroppar behandlades på likartat sätt och de lades inte alltid i sådana gravar som det moderna västerländska gravbegreppet antyder. Ett annat exempel på mångtydiga gränser mellan människa och djur är bronsålderns hållristningsbilder av

tidelag. Även om det arkeologiskt är problematiskt att diskutera sexualitet så tyder hållristningsbilderna på att sexualitet i alla fall under bronsåldern fått betydande rituella uttryck. Otvivelaktigt har sexualitet och gränser mellan djur och människa ritualiserats i samband med död och kult. Även namngivningen reser frågor om eventuella gränsöverskridanden. Användningen av de vilda djuren och hästar i personnamn eller del av personnamn kan möjligen kopplas samman med den nordiska mytologins dikotomi mellan natur och kultur. Personnamnen skulle på så sätt illustrera inte bara en nära förbindelse mellan människa och djur utan också konkretisera brobyggen mellan kultur och natur (Jennbert, 2002).

Socialantropologiska och religionshistoriska studier har liksom de arkeologiska kontexterna visat att djurens väsen och metaforiska betydelse går långt utöver den praktiska nyttan. Djuren får en stor roll i gränsöverskridande handlingar mellan det mänskliga och det djuriska. Deras praktiska nytta och metaforiska innebörd vittnar om att de varit viktiga för mänsklig kommunikation. Djuren verkar ha ingått i symbios med människor och de var väsentliga i människornas förståelse av deras omvärld. Var djuren hjälpare, överlevare eller identitetsskapare? Fanns det någon speciell djurfrändskap?

Djuren vävdes möjligen samman med ett mytologiskt ursprung men de var också betydelsefulla i sociala nätverk både i kraft av praktisk nytta och metaforisk betydelse. De olika djurarterna och fantasi-djuren representerar möjligen sociala relationer, som kanske liknar de mänskliga, och som bygger på solidaritet och generositet eller opposition och maktfullkomlighet. Mänsklig karaktär och mänskliga egenskaper bygger sociala nätverk där djurens metaforiska innebörd blir en del av den mänskliga kommunikationen.

Men våra tolkningar om djurens roll i förkristna rituella handlingar och om varför överhuvudtaget djur ingår i ritualerna, hänger ofta samman med vår natursyn och den klassiska dikotomin kultur och natur. De förkristna kontexterna är därför förbundna med komplexa tolkningsbarriärer, sannolikt med antropocentriska förtecken. De arkeologiska kontexterna antyder emellertid att rituell praxis tycks ha sammanfört människa och djur så att åtskillnader mellan det mänskliga och det djuriska, mellan människa och djur nästan upphävdes. Djuren blev språkrör för mänsklig kommunikation och

för mänskligt tänkande och de blev länkar mellan det kända och det okända, mellan det avgränsade och det gränslösa.

Djuren i rituell praxis och i Snorres *Edda*

Djuren och djurframställningarna i de arkeologiska källorna ger en förhistorisk bakgrund till myterna och deras djurvärld. Djuren har en betydelsefull roll i den nordiska mytologin. Odens häst, Tors getabockar eller Frejas kattor är exempel på centrala djuriska gestalter i gudarnas liv. Men, den förhistoriska bakgrunden ger en betydligt mer varierad bild av djurens roll än vad som kommer fram i Snorres *Edda*. De djurarter som i de arkeologiska källorna relaterar till rituell praxis är betydligt fler till antalet än vad som kommer fram i Snorres *Edda*. De djur som finns i Snorres *Edda* finns också i de arkeologiska kontexterna.

Husdjuren framstår som mer viktiga och symboliska i de arkeologiska källorna än vad som kommer fram i Snorres *Edda* trots berättelser om djuren på bondgården Alfhem, som är berömd för sin svinavel. De vilda djuren betonas däremot mer i Snorres *Edda*. De förekommer i arkeologiska sammanhang framförallt under den yngre järnåldern, då även fabeldjur och ormar börjar synas på praktfulla föremål av ädelmetall, eller på bildstenar och runstenar. De arkeologiska djurbilderna associerar till draken Fafne och Midgårdsormen Nidhogg, även om textfragmenten inte direkt kan förklara de materiella spåren. Eventuella samband mellan text och materiella lämningar bör alltid tolkas med en viss skepsis.

Det mest framträdande djuret både i Snorres *Edda* och arkeologisk materiell kultur är hästen. Strofen "Arvak och Allsvinn drar solen som skrevs förut. Rimfaxe eller Fjörsvartne drar natten. Skinfaxe eller Glad följer dagen" i Skáldskaparmál har förmodligen också inspirerat arkeologen Flemming Kaul i hans studier av bronsålderns kosmologi. I Kauls teori förflyttar sig solen med hjälp av skepp, häst, orm och fisk på himlavalvet (Kaul 1998). Ikonografin på den yngre bronsålderns rakknivar har element snarlika dem som mycket kort beskrivs i strofen.

I de arkeologiska källorna framträder hunden mycket ofta i samband med begravningsritualer ända från den äldre stenåldern fram

till den moderna tiden. I bronsålderns hus har både häst och hund deponerats i vägghöfundament (Ullén 1996). Hundar har däremot en låg profil i texterna, förutom Garm, som vaktade underjorden Hel tills han slet sig vid Ragnarök.

Det finns således både en obalans och en samstämmighet mellan de olika djurens framträdande i Snorres *Edda* respektive i den arkeologiska materiella kulturen. Framtoningen av speciella djur tycks ha att göra med deras förhållande till ledande och dominanta grupper i samhället. Kopplingen mellan framförallt hästar och betydelsefulla gudar och människor finns uttryckt både i texterna och i det arkeologiska materialet, från den äldre bronsåldern fram till den yngsta järnåldern.

Djuren och speciellt hästarna i Snorres text verkar vara uttryck för en aristokrati. En intressant aspekt som inte är motsäggande är däremot att hästar inte är djur som sätts i samband med djurfylgior. Uppenbarligen är inte hästen något djur, vars egenskaper skall tillskrivas den manliga karaktären, vare sig det handlar om hövdingar eller "vanliga" män.

Antyder husdjuren i det arkeologiska materialet ett större folkligt inslag i rituellt praxis än vad som kommer fram i texterna? Kontrasterna mellan texterna och den materiella kulturen visar kanske på väsentliga skillnader i vad som skaldades och vad som utfördes praktiskt. Kanske är det vi ser arkeologiskt sådant som inte verbaliserades och senare nedtecknades? Kanske var det något som var farligt att förtälja i en nordisk kristen miljö eller något som glömdes när man upphörde att utföra de förkristna rituella handlingarna? (se vidare Margaret Clunies Ross i denna publikation). Men, detta kan också betyda att de speciella djuren som träder fram, främst hästar och ormar, är betydelsefulla symboler för aristokratin, både synliga i texterna och i de arkeologiska källorna. Andra delar av befolkningen har inte fått något större utrymme i myterna, egentligen inte heller genom materiell kultur som senare kan studeras arkeologiskt.

Man kan konstatera att den nedtecknade mytologin har sin förhistoriska bakgrund i de arkeologiska källorna. Det finns en aristokratisk men också en manlig framtoning i de nedtecknade myterna (Clunies Ross 1996). Det verkar som om den nedtecknade nordiska mytologin är skapad som en historisk bakgrund för en lika aristo-

kratisk och lärd miljö under 1200-talet. Uttydanden av texterna är komplicerade och de utgör vanligtvis klangbotten för tolkningar av nordisk hedendom. Men uttolkningen av den arkeologiska materiella kulturen är också problematisk. Den förkristna verkligheten kan därför ha varit behäftad med en betydligt mer komplicerad samhällsstruktur, än vad som hitintills kommit fram. Kanske fanns det inte någon enhetlig mytologi under den tid, som vi oftast förknippar med nordisk hedendom?

Aristokratier?

De skiftande materiella uttrycken av djuren och fantasidjuren som presenterats här kan inte oreflekterat hänföras till tolkningar av en könlös och klassbefriad forntid. Visst finns det djur i sådana sammanhang som associerar till en anonym och ansiktslös människoskara. Men vid flera tillfällen och i flera olika arkeologiska kontexter ansluter djur till personer i ledande sociala och politiska positioner.

En mängd föremål försågs med djurframställningar, och föremålen var oftast skickligt tillverkade. Det är allmängiltigt att bilder är både kommunikativa och informativa till sin karaktär. Eftersom både formgivningen av föremålen och ornamentiken förändrades genom de förhistoriska perioderna har nya generationer format sina bilder, och därmed sina uttryck. Det fanns föremål med djurbilder, som synbarligen var exklusiva för ett fåtal betraktare, och sådana som var mer tillgängliga för alla och envar. Och man kan undra över exempelvis djurornamentiken. Vem eller vilka klippte sönder djuren? Vilka hittade på alla sinnrika, luriga och komiska mönsterkombinationer? Vilka var läsarna? Var djurornamentiken en ikonografi för välinformerade aristokrater i politiska allianser eller för en sekt av rövarbaroner? Det finns också mindre exklusiva föremål som tycks ha varit producerade i stora serier, exempelvis de vendeltida näbbfibulorna (Hårdh 1999) eller de vikingatida djurhuvudformade spännena (Carlsson 1983). Former och dekorer ter sig här mer lättillgängliga att uppfatta, inte så exklusiva som föremål med komplicerad djurornamentik. Kunde fågelfibulor, näbbfibulor eller fiskfibulor bäras inte bara av elitskikt, utan också av vanliga människor, folket? Integreras vissa djur i en för alla förståelig bildvärld?

Några samband mellan djurens metaforiska innebörd och människor i olika sociala roller kan här lyftas fram. Häst och ormar/drakar verkar att symbolisera en manlig aristokrati under bronsåldern. Under järnåldern tycks kön inte på samma sätt vara bestämmande för sådana aristokratiska uttryck. Både kvinnor och män har lagts i gravar med stor rikedom, djurkroppar och mängder av praktföremål inte sällan med djurframställningar. Generellt tycks aristokrati och uttrycken för makt under järnåldern vara oberoende av biologiskt kön. Och utan tvivel agerade djuren i aristokratins tjänst.

Arkeologiska fynd visar att det funnits bygder som haft större politisk dominans än andra. Från tolkningar av materiell kultur och av djurbensmaterial framträder en regional mosaik, styrd av vanligt folks och aristokratins behov av att stadfästa sociala positioner.

I stora drag kan man kronologiskt följa likartade materiella uttryck i södra, västra och mellersta Skandinavien. Under både bronsåldern och järnåldern finns emellertid variationer i rituell praxis. Skillnaderna finns mellan regionala områden men också inom lokala områden. Ett exempel härpå utgör motiven på bronsålderns hällristningar. Hästar är mest frekventa i ett västligt område (Malmer 1981:93; Sognnes 1999:25) medan svin dominerar i Östergötland och i Mälardområdet (Malmer 1981). Det finns också regionala särdrag i bronsålderns gravskick, framförallt i gravarnas byggnadsteknik. Under de olika järnåldersperioderna är gravtraditionerna ännu mer varierande mellan olika regioner. Sammansättningen av djurben i gravarna antyder även att det fanns regionala och inomregionala skillnader. De speciella vapengravarna under romersk järnålder (Nicklasson 1997) liksom de vikingatida gravtraditionerna i Skåne och Blekinge (Svanberg 1999:131) är ytterligare exempel på mångfaldiga regionala gravspråk.

Även föremålens utseende tyder på att det fanns regionala övergripande formspråk. Vapengravarna kan ha varit ett sådant aristokratiskt formspråk men där det också finns regionala skillnader (Nicklasson 1997:136). Ett annat exempel är djurornamentiken, ett aristokratins signum. Under flera århundraden genomgår djurornamentiken förändringar och olika regionala stilar formas. Både i Skandinavien och på kontinenten symboliseras maktstrukturer och aristokrati under olika perioder under järnåldern genom konstnär-

ligt designade föremål (t.ex. Andrén 1991; Axboe 1991; Hedeager 1997; Høilund Nielsen 1997; Johansen 1997; Ethelberg 2000).

Speciella djur

Närvaron av hundar, hästar och ormar/drakormar indikerar också en aristokrati. Hunden har under alla tider varit en följeslagare och ett sällskap till människan. Den har varit betydelsefull vid jakt, vallning och vakthållning. Under den äldre stenåldern begravdes hundar i speciella gravar och på samma gravplats som människor. Under den nordiska förkristna tiden förekommer hund vid gårdsritualer och i gravar. Häst tillkännager uttryckligen sin närvaro alltsedan den äldre bronsåldern, både kroppsligen och i avbildad form. Häst är inte ett djur som dominerar bland gårdsdjur men den har en framträdande roll i de flesta arkeologiska kontexter. Det är också ett djur som i de flesta kulturer världen över har en hög statusposition, från äldsta tider fram till vår egen. Orm börjar uppträda på den yngre bronsålderns ikonografi. Ormhuvudringarna från den yngre romerska järnåldern fullföljer en ormtradition som fortsätter att uttryckas genom återgivningar på föremål och runstenar.

Aristokratier tonar fram i de arkeologiska källorna, liksom i de mytiska texterna. Politiska konflikter och nya allianser förde förmodligen med sig att nya aristokratier växte fram. Vilka konflikter eller motkrafter fanns till existerande aristokrati? Hur var maktspelet? Trots influenser från romersk eller baltisk religion och katolsk kristendom levde exempelvis betydelsen av häst och orm kvar långt fram i tiden. Symboliska uttryck och rituella handlingar tenderar att ha element som går långt tillbaka i tiden. På olika sätt har hästar, ormar och drakormar följt aristokratierna under flera årtusenden.

Förkristen rituell praxis

De arkeologiska källorna visar en stor mångfald och variation av rituell praxis. Den översiktliga presentationen av de arkeologiska kontexterna indikerar både aristokratier och vanligt folk, även om det är de mer privilegierade människorna som tydligast syns. Ett genomgående tema är att djuren medverkar i rituell praxis under hela den förkristna tiden. Vissa drag går så långt tillbaka som till

bronsåldern. Under drygt ett och ett halvt årtusende har de ledande personerna i sina specifika situationer givit hästar och ormar expressiva uttryck i bildkonsten.

Ett arkeologiskt långtidsperspektiv på nordisk hedendom aktualiserar därför en principiell diskussion om kontinuitet, vilket är ett fundamentalt arkeologiskt problem. Vad innebär kontinuitet? Hur fungerar minnesbilder i talspråkliga kulturer? Hur långt tillbaka i tiden kan komponenter i den nordiska mytologin då spåras? Kan vi diskutera samband med bronsåldersmiljöer och kan föremålsdesign eller ett motiv överleva under flera hundra år? Finns det samband i materiella uttryck mellan avlägsna tidsperioder? Min utgångspunkt i djurmetaforik visar att det finns drag i sen förkristen rituell praxis som har mycket långa anor. Ett långtidsperspektiv är möjligt om man bara inte förutsätter kontinuitet av den sociala ordningen. Kunskapen om det förflutna kan knytas till både en mytisk historia och släktens egen historia.

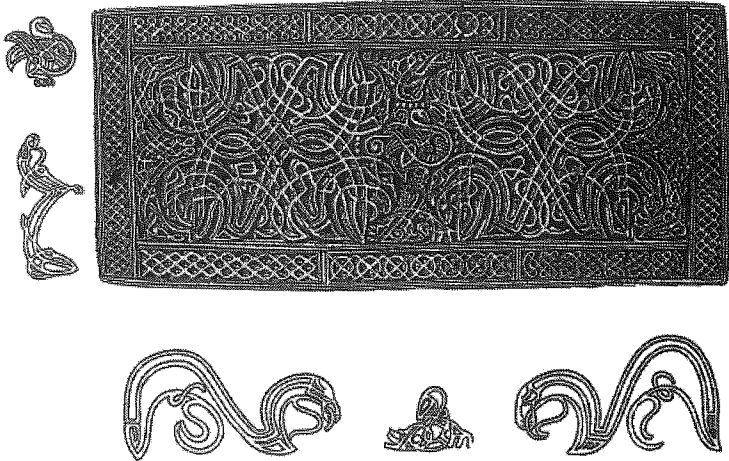
Tidsbegreppet såsom vi moderna västerlänningar vanligtvis använder det bör därför diskuteras när man studerar förkristna samhällen i Norden, s.k. talspråkliga kulturer. Av samma skäl är det betydelsefullt att lyfta fram regionalitet, geografiska rum och geografiska avstånd. Kontaktnät och gåvosystem eller flöden av idéer har betydelse för möten mellan människor och samhällen. Långt fram i historisk tid var föreställningar om tidsdjup och geografiska avstånd sannolikt helt annorlunda än de som skapades i samband med den moderna tidens framväxt (Lundmark 1984; Gosden och Lock 1998). Muntliga berättelser om myter och kosmologiskt ursprung i talspråkliga kulturer kan spänna över mycket långa tidsrum (Ong 1982). Andra uppfattningar om tid och geografiska avstånd än den moderna världens är därför utmanande för studier av långtidsperspektiv på förkristen rituell praxis. Begreppen ett här och nu och ett där och då befriar arkeologin från den skalindelade tiden, som den väluppföstrade arkeologen lärt sig vara en av de främsta förutsättningarna i arkeologiskt arbete. Men, ett arkeologiskt tidsdjup kan också diskuteras i termer av mytiskt eller genealogisk berättande. En mycket avlägsen och mytisk tid kontrasterar mot en mer överblickbar tid där minnet om generationer och släktens historia är kända.

Sammanfattningsvis visar de arkeologiska källorna att både djur och fantasidjur ingår i förkristen rituell praxis och att de kan följas under mycket långa tidsperioder. Djuren och djurbilderna binder samman olika förhistoriska perioder och förkristna sammanhang. Jämförelsen med de namngivna djuren som förekommer i Snorres *Edda* visar både på kontraster och likheter i djurens närvaro.

Materialitet signalerar ägande och makt men materialitet berättar också om karaktär och kvalitet. Materiell kultur hade därför sannolikt lika stor betydelse som andra berättande eller dramatiserade uttrycksformer, att minnas det förgångna. Under den förkristna tiden kan man tänka sig att det som då uppfattades som förflutenhet också användes för politisk legitimering. Förkristen rituell praxis kunde därför relateras till religiösa orsaker och till propagandistiska manipulationer. Djursymboliken antyder gårdsnära och folkliga existenser men också aristokratins ideologiska och politiska legitimering, sådant som nämns i Snorres *Edda* och sådant som inte alls finns med. Den materiella kulturen berättar en annan historia än vad som kommer fram i texterna.

Noter

- 1 Djur finns belagda under hela den förhistoriska perioden. Ett stort antal osteologiska rapporter och publikationer redovisar djurbensmaterial (t.ex. Gejvall 1961; Iregren 1972; Jonsson 1972; Sigvallius 1994) samt andra sammanställningar (Aaris-Sørensen 1988; Nyegaard 1996; Welinder, Pedersen och Widgren 1998). Djur i samband med rituell praxis har främst diskuterats i samband med förkristen religion under järnåldern och den nordiska djuornamentiken (Hedeager 1997; Høilund Nielsen 1997; Kristoffersen 1995). Hästar har ingående studerats (t.ex. Gjessing 1943; Klindt-Jensen 1968; Müller-Wille 1972), och ormar/drakar (Johansen 1997; Andrén 2000). Djur i offerplatser och gravar har också speciellt diskuterats i samband med ritual och religion (t.ex. Hagberg 1967; Bennett 1987; Welinder 1989; Broberg 1990; Iregren 1997).
- 2 Hundgravar från mesolitisk tid till modern tid (Larsson 1990; la Coer 1961), gravar för nötkreatur i det neolitiska Europa (Pollex 1999), hästgravar under järnålder (Müller-Wille 1972; Rasch 1991:259; Klindt-Jensen 1978:207; During 2000; Ethelberg 2000:32f.), björngravar (Zachrisson & Iregren 1974; Mulk & Iregren 1995).
- 3 Kultplatser från bronsåldern (t.ex. Nordman 1920; Olausson 1995:212ff.; Karlenby 1999; Runcis 1999). Kultplatser från järnåldern (t.ex. Hagberg 1967; Boessneck et.al. 1968; Ilkjær 1984, 2000:102ff.).
- 4 Djuren på Skaberjöspannet (Salin 1900:19).

Litteratur

- Aaris-Sørensen, Kim. 1988. *Danmarks forhistoriske dyreverden: fra istid til vikingetid*. København.
- Andrén, Anders. 1991. "Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion", i Charlotte Fabech och Jytte Ringtved (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Århus. s. 245–255.
- 2000. "Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Runestones", *Current Swedish Archaeology* 8:7–32.
- Axboe, Morten. 1991. "Guld og guldguber i folkevandringstiden. Brakteaterne som kilde til politisk/religiøse forhold", i Charlotte Fabech og Jytte Ringtved (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Århus. s. 187–202.
- Bell, Cathrine. 1992. *Ritual theory, ritual practice*. New York and Oxford.
- Bennett, Agneta. 1987. *Graven. Religiös och social symbol*. Theses and Papers in North-European Archaeology 18. Stockholm.
- Boessneck, Joachim, Angela von den Driesch-Karpf och Gejvall, Nils-Gustav. 1968. *The Archaeology of Skedemosse III. Die Knochenfunde von Säugetieren und vom Menschen*. Royal Academy of Letters, History and Antiquities Stockholm.
- Broberg, Anders. 1990. *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsehistorisk studie av agrarsamhälle i Norra Roden 700–1350 e. Kr.* Upplands fornminnesförenings tidskrift nr 52.
- Bugge, Sophus. 1900. "Skabersjö-spændets runeinskrift." *Svensk antikvarisk tidskrift*. s. 22–29.
- Carlsson, Anders. 1983. *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid*. Stockholm Studies in Archaeology 5. Stockholm.
- Clunies Ross, Margret. 1996. *Hedniska ekon. Myt och samhälle i fornordisk litteratur*. Översättning av Suzanne Almqvist. Gräbo.
- During, Ebba. 2000. "Analys av obränt skelettmaterial från utgrävningar av Birkas borgvall", i Helena Fennö Muyingo (red.) *Borgvallen II, utvidgad undersökning av Borgvallen och underliggande grav 1997*. Arkeologiska forskningslaboratoriet. Stockholms universitet.
- Eliade, Mircea. 1964. *Shamanism. Archaic techniques of ecstasy*. London.
- Ethelberg, Per et al. 2000. *Skovgårde. Ein Bestattungsort mit reichen*

- Frauengräbern des 3 Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Nordiske Fortidsminder. Serie B: 19. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- Fabech, Charlotte. 1991. "Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation", i Charlotte Fabech och Jytte Ringtved (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Århus. s. 283–303.
- Gejvall, Nils-Gustav. 1961. "Antropological and osteological analysis of the skeletal material and cremated bones from Simris II, Simris parish", i Berta Stjernquist *Simris II. Bronze Age problems in the light of the Simris excavation*. Acta Archaeologica Lundensia 4:5. Lund.
- Gjessing, Gutorm. 1943. "Hesten i forhistorisk kunst og kultus", *Viking*:5–143.
- Gosden, Chris & Lock, Gary. 1998. "Prehistoric histories", *World Archaeology* 30:1:2–12.
- Hagberg, Ulf Erik. 1967. *The Archaeology of Skedemosse I–II*. Royal Academy of Letters, History and Antiquities. Stockholm.
- Hedeager, Lotte. 1997. *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter*. Haslev.
- Helms, Mary W. 1998. *Access to Origins: affines, ancestors, and aristocrats*. Austin.
- Hårdh, Birgitta. 1999. "Nåbbfibulan – ett vikingatida vardagsspänne", i Birgitta Hårdh (red.) *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia 8:30. Lund. s. 145–162.
- Høiland Nielsen, Karin. 1997. "Retainers of the Scandinavian kings: An alternative interpretation of Salin's Style II (sixth-seventh centuries AD)", *Journal of European Archaeology* 5:1:151–169.
- Ilkjær, Jørgen. 1984. "The weaponfind from Illerup and its implication for the explanation of similar finds from Northern Europe". *Frühmittelalterliche Studien*. Band 18:83–90.
- 2000. *Illerup Ådal. Et arkæologisk tryllespejl*. Jysk Arkæologisk Selskab. Moesgård Museum. Aarhus Universitet.
- Iregren, Elisabeth. 1972. *Vårby and Vårberg II. Studie över kremerat människo- och djurbensmaterial från järnåldern*. Theses and Papers in North-European Archaeology. Katrineholm.

- 1989. "Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund?", i Lars Larsson och Bozena Wyszomirska (red.) *Arkeologi och religion*. Institute of Archaeology. Report Series no 34. Lund. s. 119–133.
- 1994. "Kremationer från Tuna, Badelunda i Västmanland samt en jämförelse med andra brandgravfält i Mälardalen", i Erik Nyhlén och Bengt Schönback (red.) *Tuna i Badelunda 2*. Västerås kulturnämnds skriftserie 30. Västerås. s. 202–211.
- 1997. "Why animal bones in human graves – an attempt to interpret animals present in Iron Age cremations in Sweden", i Elisabeth Smits, Elisabeth Iregren och Andrea G. Drusini (red.) *Cremation Studies in Archaeology*. Amsterdam. s. 9–32.
- Jennbert, Kristina. 2002. Ambiguous Truths? – People and Animals in Pre-Christian Scandinavia. *Scandinavian archaeological practice – in theory. Proceedings from the 6th Nordic TAG*, Oslo 2001. Oslo Archaeological Monographs no. 1 University of Oslo Jostein Bergstøl (red.).
- Johansen, Birgitta. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm.
- Johansson, Karl G. och Malm, Mats. 1997. *Snorres Edda*. Översättning från isländskan och inledning av Karl G. Johansson och Mats Malm. Stockholm.
- Jonsson, Rolf. 1972. "Osteologisk analys av brandgravsmaterial från bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland", i Lennart Lundborg *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland*. Hallands Museum 2. Halmstad.
- Karlenby, Leif. 1999. "Deposition i skärvstenshögar", i Michael Olausson (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter 25. Södertälje. s. 117–125.
- Kaul, Flemming. 1998. *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. Publications from National Museum. Studies in Archeology & History vol 3:1 & 3:2. Copenhagen.
- Klindt-Jensen, Ole. 1968. "Hoved og hove", *Kuml* 1967:143–149.
- 1978. *Slusegårdsgravpladsen I och II*. Jysk Arkæologisk selskabs skrifter XIV. København.
- Kristoffersen, Siv. 1995. "Transformation in Migration Period animal art", *Norwegian Archaeological Review* 28:1:1–17.

- la Coer, Vilhelm. 1961. *Næsholm*. Nationalmuseet. København.
- Larsson, Lars. 1990. "Dogs in Fraction – Symbols in Action", i P.M. Vermeersch & P. Van Peer (red.) *Contributions to the Mesolithic in Europe*. Leuven.
- Lévi-Strauss, Claude. 1969. *Totemism*. Översättning till engelskan av Rodney Needham. Harmondsworth.
- Lindqvist, Sven. 1941. *Gotlands Bildsteine*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Lundmark, Lennart. 1984. *Det förflutnas makt. Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändringar*. Arkiv studiehäften 14. Malmö.
- Malmer, Mats P. 1981. *A Chorological Study of Northern European Rock Art*. Antikvariska serien 32. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Moberg, Carl-Axel. 1973. *Kiviksgraven: Svenska fornminnesplatser*. Vägledning utgivna genom Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Moltke, Erik. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København.
- Mulk, Inga-Maria och Iregren, Elisabeth. 1995. *Björngraven i Karats. Arkeologisk undersökning*. Duoddaris 9. Rapportserie. Åjtte. Svenskt fjäll- och samemuseum. Jokkmokk.
- Mundal, Else. 1974. *Fylgjamotiva i norrøn litteratur*. Oslo.
- Müller-Wille, Michael. 1972. "Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter; mit einem Beitr. Von H. Vierck", *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20–21, 1970–1971:119–248.
- Nicklasson, Påvel. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynden från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Acta Archaeologica Lundensia 4:22. Lund.
- Nielsen, Ann-Lili. 1996. "Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg", i Kerstin Engdahl och Anders Kaliff (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19. Stockholm. s. 89–104.
- Nordiska kungasagor* 1. 1991. Översättning av Karl G. Johansson. Stockholm.
- Nordman, Carl Axel. 1920. "Offerbrunnen från Budsene", *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. s. 63–87.

- Nyegaard, Georg. 1996. *Faunalevn fra bronzealder. En zooarkaeologisk undersøgelse af sydkandinaviske bopladsfund*. Magisteravhandling. Københavns universitet.
- Olausson, Michael. 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 9. Stockholm.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and literacy: the technologizing of the word*. London.
- Petré, Bo. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö 4. Bebyggelse- arkeologisk analys*. Studies in North-European Archaeology 10. Stockholm.
- Pollex, Alex. 1999. "Comments on the interpretation of the so-called cattle burials of Neolithic Central Europe", *Antiquity* 73:542–550.
- Randsborg, Klavs. 1993. *Kivik: Archaeology & iconography*. Acta Archaeologica 64. København.
- Rasch, Monika. 1991. "Torslunda socken", i Ulf-Erik Hagberg, Berta Stjernquist och Monika Rasch (red.) *Ölands järnåldersgravfält II*. Kalmar.
- Runcis, Janis. 1999. "Den mytiska geografin", i Michael Olausson (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter 25. Södertälje. s. 127–155.
- Salin, Bernard. 1900. "Skabersjöspännets ornamentik", *Svensk antikvarisk tidskrift*: 2–21.
- Schanche, Audhild. 1997. *Graver i ur och berg. Samisk gravskikk og religion 1000 f.Kr. AC 1700 e.Kr*. Opublicerad doktorsavhandling. Institutt for samfunnsvitenskap. Universitetet i Tromsø.
- Sigvallius, Berit. 1994. *Funeral Pyres. Iron Age cremations in north Spånga*. Theses and Papers in Osteology 1. Stockholm.
- Simek, Rudolf. 1993. *Dictionary of Northern Mythology*. Stuttgart.
- Snorres *Edda*. Översättning av Karl G. Johansson och Mats Malm. 1997. Stockholm.
- Sognnes, Kalle. 1999. *Det levende berget*. Trondheim.
- Solli, Brit. 1998. Odin – the Queer? Om det skeive i norrøn mytologi. *Universitets Oldsaksamling Årbok 1997/1998*. s. 7–42.
- Steinsland, Gro och Meulengracht Sørensen, Preben. 1998. *Män-*

- niskor och makter i vikingarnas värld*. Översättning av Hans O. Sjöström. Stockholm.
- Svanberg, Fredrik. 1999. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund. Institute of Archaeology report series no 66. Lund.
- Ullén, Inga. 1996. "Food ethics, domestication and togetherness. A close-up study of the relation of horse and dog to man in the Bronze Age settlement of Apalle", *Current Swedish Archaeology* 4:171-184.
- Welinder, Stig. 1989. "Järnåldersdjur i Västmanland", *Västmanlands Fornminnesförening och Västmanlands Läns Museum*. s. 107-112.
- Welinder, Stig, Pedersen, Ellen Anne och Widgren, Mats. 1998. *Jordbrukets första femtusen år*. Stockholm.
- Wihlborg, Anders. 1978. "Sagaholm. A Bronze Age Barrow with Rock-carvings". *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1977-1978:III-128.
- Zachrisson, Inger & Iregren, Elisabeth. 1974. *Lappish Bear graves in northern Sweden. An archaeological and osteological Study*. Early Norrland 5. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Motala.

